

УДК (316.644:316.334.3):316.752

УСТАНОВКИ НА ПАТЕРНАЛІЗМ ТА САМООРГАНІЗАЦІЮ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ

Колоколова Марія Олександрівна — аспірантка кафедри політичної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У зв'язку із соціальними викликами, що постали перед українським суспільством, авторка розглядає два протилежні типи соціальних установок: установки на патерналізм як очікування громадянами допомоги від держави та установки на самоорганізацію як прояв активізації громадянської свідомості та особистісної автономії. Спираючись на ціннісну теорію Ш. Шварца, у статті досліджено ціннісне підґрунтя цих типів установок. Результат переконливо свідчить, що «патерналісти», на відміну від «самоорганізованих», не сприймають цінності ризику та новизни, значимо менше підтримують цінність самостійності, та значимо більше — цінність безпеки. «Патерналісти» швидше не сприймають цінності влади та багатства і гедонізм. Водночас обидві групи високо цінують конформність та традиції, що свідчить про високу значимість цих цінностей в українському суспільстві загалом.

Ключові слова: установки на патерналізм, установки на самоорганізацію, цінності, ціннісна теорія Ш. Шварца.

В связи с социальными вызовами, которые возникли перед украинским обществом, автор рассматривает два противоположных типа социальных установок: установки на патернализм как ожидание гражданами помощи от государства и установки на самоорганизацию как проявление активизации гражданского самосознания и личностной автономии. Опираясь на ценностную теорию Ш. Шварца, в статье изучено ценностное основание этих типов установок. Результат убедительно свидетельствует о том, что «патерналисты», в отличие от «самоорганизованных», не воспринимают ценности риска и новизны, значимо меньше поддерживают ценность самостоятельности, и значимо больше — ценность безопасности. «Патерналисты» скорее не воспринимают ценности власти, богатства и гедонизм. В то же время обе группы высоко ценят конформность и традиции, что свидетельствует о высокой значимости этих ценностей в украинском обществе в целом.

Ключевые слова: установки на патернализм, установки на самоорганизацию, ценности, ценностная теория Ш. Шварца.

Due to the social challenges that have arisen before the Ukrainian society, the author considers two opposite types of social attitudes: attitudes to paternalism as a citizens' waiting for assistance from the state and attitudes to the self-organization as a manifestation of activating civic consciousness and personal autonomy. On the basis of the Schwartz values theory the author examines the values foundations of these types of attitudes. The results clearly show that «paternalists», in contrast to «self-organized persons», do not perceive value of risk and novelty, significantly less support value of autonomy, and significantly more value of security. «Paternalists» do rather not perceive power, wealth and hedonism. At the same time, both groups highly appreciate conformity and traditions that indicates high importance of these values in the Ukrainian society as a whole.

Keywords: attitudes to paternalism, attitudes to self-organization, values, the Schwartz values theory.

Ситуація, в якій опинилося українське суспільство за останній рік (зміна політичного режиму внаслідок масових акцій протесту на Євромайдані; військовий конфлікт на Донбасі за участю незаконних збройних формувань; масштабні потоки внутрішньої міграції; економічна нестабільність), не тільки формує нові вимоги перед державою, а й впливає на суспільну свідомість та змінює ціннісні орієнтири громадян. Так, з одного боку, економічна криза та суспільні ризики роблять громадян більш залежними від держави в матеріальному та соціальному плані, особливо це стосується найбільш незахищених верств населення, а з другого — нові суспільні виклики активізують громадянське суспільство, чому є підтвердженням численні волонтерські рухи, активна участь громадських лідерів та організацій у розробці державних реформ, переростання частини громадських ініціатив у політичні партії тощо. Саме тому нам

видається актуальним зіставити два типи соціальних установок громадян українського суспільства — установки на патерналізм та установки на самоорганізацію, — та дослідити їхнє ціннісне підґрунтя.

Перший тип установок — установки на патерналізм (від лат. *pater* — батько, батьківський) — ми розуміємо як соціальні установки індивіда або соціальної групи, для яких є характерним покладання відповідальності за індивідуальне/групове благополуччя на владного суб'єкта (особу, що має вищий статус у соціальній ієрархії) або на соціальний чи політичний інститут, відмова від самостійного прийняття рішень чи самоорганізації в ситуаціях сприятливих соціальних взаємодій. Установки на самоорганізацію ми розглядаємо як протилежні до патерналістських у тому плані, що індивід, керуючись ними, бере відповідальність за свої дії та життя на себе, виявляє приватну ініціативу, стверджує свою громадянську суб'єктність та не розраховує на вирішення своїх проблем «згори» без власної в цьому участі. Тобто ключовим поняттям, яке формує передумови для розвитку патерналістських відносин або, навпаки, перешкоджає їм, є поняття відповідальності, залежно від того, хто цю відповідальність бере на себе — індивід, як підпорядкована особа в ієрархічних відносинах, або владний суб'єкт (держава, соціальний інститут, представник політичної еліти тощо).

Теоретичний концепт патерналізму як соціального явища розроблений у роботах таких дослідників, як Р. Арнесон, Е. Вальдес, А. В'ейль, В. Вовк, Дж. Дворкін, Д. Ерхард, Дж. Мерфі, П. Сабер, В. Спасов, В. Сусак, Дж. Файнберг, А. Шерлетікс, Н. Шушкова та ін. Дослідженню патерналізму та установок на патерналізм в умовах посткомуністичних трансформацій присвячені роботи таких соціологів, як Є. Головаха, А. Горбачик, А. Зоткін, О. Куценко, В. Матусевич, В. Сусак, П. Штомпка та ін.

Науковці називають різні причини існування патерналізму в українській суспільній свідомості. Найпоширенішим є уявлення про патерналізм як рудимент радянської політичної системи, який «вбудовується» в соціальні відносини в постсоціалістичних суспільствах. Попри зняття зовнішніх інституційних чинників патерналізму, на яких будувалася соціальна політика Радянського Союзу, патерналізм так і залишився складовою мислення та приватних розрахунків багатьох громадян. Як зазначає Є. Головаха, «патерналізм, характерний для громадян усіх пострадянських держав, — це наслідок радянської системи соціального забезпечення, коли від тебе вимагали послуху, а у відповідь забезпечували соціальний мінімум. Це безкоштовна освіта, безкоштовне медичне обслуговування, мінімальне пенсійне забезпечення, право на працю, елементарні соціальні гарантії. Це базисні передумови для виживання, і люди до всього цього звикли. Коли вони їх втратили, то це був неабиякий удар по свідомості, адже люди вважали, що держава зобов'язана забезпечувати соціальний захист... Незважаючи на те, що сьогодні медичні послуги і вища освіта фактично є платними, у масовій свідомості зберігаються уявлення про те, що держава зобов'язана забезпечувати соціальний захист у тому ж обсязі» [2]. Розширюючи культурний контекст цього суспільного явища, слід зазначити, що причинами формування та відтворення патерналізму є не тільки радянська спадщина, а й сучасні політичні, економічні та соціальні чинники. У роботах таких дослідників, як О. Балакірева, Є. Головаха, А. Зоткін, О. Куценко, Л. Шангіна, зазначається, що рівень патерналістських установок протягом років незалежності України не знижується, а коливається під впливом багатьох факторів, зокрема політичних. Як зазначає Л. Шангіна, патерналізм, перш за все, продукує влада. Ці настрої насамперед відгукуються й отримують своє підсилення серед певних верств суспільства — пенсіонерів, службовців та найманих робітників [4]. Є. Головаха також стверджує, що зрештою сама влада підтримує таку модель, де не потрібно докладати зусиль для створення умов, у яких би люди були здатні проявляти та розвивати себе самостійно [2]. Варто зазначити, що патерналізм протягом тривалого часу продукувався і відтворювався не тільки владою, а й політичною культурою всієї української еліти. В Україні практично немає політиків та партій, які б виступали за жорсткі, але необхідні реформи на етапі виборчого змагання, відкрито переконували виборців, що для підвищення рівня життя в майбутньому громадяни мають брати більше відповідальності на себе, а не розраховувати на соціальні пільги і дотації від держави. І хоча нові державні діячі та політичні партії, що прийшли до влади після Євромайдану, заявляють про необхідність докорінних реформ майже в усіх сферах суспільного життя, багато з таких заяв не підкріплені політичною волею для їх впровадження.

Окрім аналізу причин наявності установок на патерналізм в українському суспільстві, значний дослідницький інтерес сфокусований на факторах, які впливають на рівень патерналізму. Переважна більшість досліджень зосереджується на пошуку відмінностей у рівні патерналізму у зв'язку зі структурними факторами (вік, рівень освіти, соціальний та матеріальний статус, регіон проживання, релігійна приналежність тощо). Так, В. Сусак, взявши за основу вимірювання патерналістських установок змінну загального локусу контролю (що має два полюси: екстернальність — покладання відповідальності за те, як складається життя, на зовнішні чинники — та інтернальність — прийняття відповідальності за події, що відбуваються в житті, на себе) та використовуючи дані національного моніторингу Інституту соціології НАН України за 1998–2006 рр., зазначає: «На варіабельність ознак загального локусу контролю найпотужніше вплинули такі предиктори, як оцінка матеріального рівня життя (чим вищим був рівень економічної забезпеченості, тим сильнішою була роль інтернального локусу контролю), вікові групи (з віком значимість екстернальності зростала), рівень освіти

(чим вищим був рівень освіти, тим нижчою була екстернальність), віросповідання (від всіх інших піддослідних груп значимо відрізнялися не релігійні особи та греко-католики внаслідок зростання рівня їхньої екстернальності протягом періоду моніторингу). Серед мешканців різних типів населених пунктів жителі Києва принципово відрізнялися від інших достатньо розвинутою інтернальністю» [3, с. 166].

Водночас ми припускаємо, що існують інші чинники, які диференціюють індивідів усередині вищезазначених структурних груп, і одним з таких чинників можуть бути цінності. Обираючи такий підхід, ми спираємося на тлумачення соціальної установки У. Томаса та Ф. Знанецького, які визначали її як «психологічний процес, який розглядається у відношенні до соціального світу і береться перш за все у зв'язку із соціальними цінностями. Цінність є об'єктивною стороною установки. Відповідно, установка є індивідуальною (суб'єктивною) стороною соціальної цінності» [5, с. 364]. Таким чином, визначення цінностей, які найбільше притаманні групам «патерналістів» та «самоорганізованих», дозволить більш глибоко зрозуміти відмінності та схожості між ними, та спрогнозувати, зміна яких ціннісних орієнтирів може вплинути на зміну у співвідношенні соціальних установок на патерналізм та самоорганізацію в сучасному українському суспільстві.

Для аналізу ми застосовуємо ціннісну теорію Ш. Шварца. Ш. Шварц виокремлює 10 базових цінностей: безпека, конформність, традиція, самокерування, стимуляція, гедонізм, досягнення, влада, доброзичливість, універсалізм. Окрім визначення цих десяти цінностей, дослідник вивів динамічний зв'язок між ними: одні цінності конфліктують між собою, а інші, навпаки, сумісні і посилюють одна одну. Як результат, опозиції між конкуруючими цінностями були узагальнені Ш. Шварцем у два біполярні виміри. Перший вимір охоплює контрасти між цінностями «відкритості до змін» та цінностями «збереження», конкретніше між цінностями, що підкреслюють незалежність думок, дій та почуттів і готовність до змін (самостійність, ризик/новизна), і цінностями, які підкреслюють порядок, самообмеження, збереження минулого, опір змінам (безпека, конформність, традиція). Другий вимір охоплює контрасти між цінностями «самовираження» (self-transcendence) і цінностями «самоствердження» (self-enhancement). Перші підкреслюють турботу про добробут й інтереси інших осіб, а також про навколишнє середовище, тобто розширення сфери відповідальності (добррозичливість, універсалізм), другі відображають переслідування лише власних інтересів, прагнення успіху та домінування над іншими (гедонізм, влада, досягнення) [1, с. 5–10].

Теоретично можна припустити, що патерналізм спирається на цінності збереження порядку і цінності самоствердження, тобто є більш вираженим серед прихильників збереження минулого, безпеки і конформізму, водночас для носіїв патерналістських установок має більше значення власний комфорт і самоствердження, ніж розширення зони комфорту та взяття на себе відповідальності за піклування про оточення. Застосування зазначеної теорії на емпіричному рівні дозволить визначити місце патерналізму в системі суспільних цінностей, а отже, дослідити зв'язок не тільки зі структурними, але й із культурними факторами.

Таким чином, ми сформулювали гіпотезу: серед прихильників патерналізму, на відміну від «самоорганізованих», більшу роль відіграють цінності «збереження» (безпека, конформність, традиція), ніж цінності «відкритості до змін» (ризик/новизна, самостійність), за Ш. Шварцем.

Для перевірки цієї гіпотези ми використали змінні Світового дослідження цінностей 6-ї хвили (2011 р.). За показник патерналістських установок було взято змінну v98 «Хто має брати на себе більшу відповідальність за забезпечення добробуту громадян: уряд чи люди самостійно?» зі шкалою від 1 до 10, де 1 — уряд повинен нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені, а 10 — люди повинні самі себе забезпечувати і не сподіватися на уряд. Для зручності аналізу змінна була перекодована і надалі аналізувалися і порівнювалися тільки дві підгрупи: «патерналісти» — відповіді 1, 2, 3 і «самоорганізовані» — відповіді 8, 9, 10.

Для аналізу ціннісного впливу на формування патерналістських установок було взято методику вимірювання цінностей Ш. Шварца, яка використовується в цьому ж дослідженні. Респондентам було запропоновано 10 «портретів» уявної особи, і з приводу кожного з них респонденти мали за 6-бальною шкалою оцінити, наскільки вони на неї схожі від 1 («дуже схоже на мене») до 6 («зовсім не схоже на мене»). Кожен з портретів відповідає певній цінності, визначеній Ш. Шварцем (табл. 1). Для подальшого порівняння підгруп цінності були нами перекодовані — шкали були дзеркально відображені відносно наявних у масиві. У результаті ми отримали більш зручні для аналізу змінні, де більші значення відповідають більшому прояву тієї чи іншої цінності, тобто 1 — «зовсім не схоже на мене» і 6 — «дуже схоже на мене».

Для аналізу відмінностей у проявах тих чи інших цінностей серед «патерналістів» та «самоорганізованих» було взято порівняння згрупованих медіан кожної цінності у 2-х підгрупах та побудовано пелюсткову діаграму. Візуально найбільші відмінності помітні у вимірі «збереження vs відкритість до змін» (рис. 1). Так, цінності відкритості до змін (ризик/новизна, самостійність) більшою мірою властиві «самоорганізованим», ніж «патерналістам». Водночас серед «патерналістів» найбільш вираженими виявилися цінності збереження (безпека, традиція, конформізм). Цінності доброзичливості та універсалізму — «самовираження» — притаманні однаковою мірою як патерналістам, так і не-патерналістам.

Таблиця 1.

Відповідність питань масиву WVS та цінностей за методикою Ш. Шварца

№	Змінні масиву WVS (V70-V79)	Цінності	Ціннісні орієнтації
1	V72. Жити в безпеці дуже важливо для цієї людини, вона уникає всього, що може становити небезпеку.	Безпека	Збереження
2	V77. Для цієї людини важливо завжди поводитися правильно, не здійснювати вчинків, які люди не схвалили б.	Конформність	
3	V79. Для цієї людини важливо дотримуватися традицій і звичаїв, прийнятих у її родині або релігії.	Традиція	
4	V70. Для цієї людини важливо пропонувати нові ідеї, бути творчою особистістю, йти своїм шляхом.	Самостійність	Відкритість до змін
5	V76. Пригоди і ризик дуже важливі для цієї людини, вона прагне до життя, сповненого захопливих подій.	Ризик / новизна	
6	V73. Для цієї людини важливо добре проводити час, балувати себе.	Гедонізм	Самоствердження
7	V71. Для цієї людини важливо бути багатю, мати багато грошей і коштовних речей.	Влада / багатство	
8	V75. Для цієї людини важливо бути дуже успішною, щоб оточення знало про її досягнення.	Досягнення	
9	V78. Для цієї людини важлива турбота про довкілля і природу.	Доброзичливість	Самовираження
10	V74. Для цієї людини важливо робити щось хороше для суспільства.	Універсалізм	

Рисунок 1. Ціннісні профілі «патерналістів» та «самоорганізованих» (на графіку показані значення медіан за шкалою від 1 до 6)

Оскільки шкали цінностей є порядковими, то доречною є перевірка значимості відмінностей між підгрупами патерналістів і не-патерналістів (самоорганізованих). Для цього було застосовано непараметричний тест Манна-Уїтні для двох незалежних підвбірок (табл. 2).

Значимість відмінностей між підгрупами «патерналістів» та «самоорганізованих» щодо кожної з 10 цінностей

Цінність	самостійність	влада/багатство	безпека	гедонізм	універсалізм	досягнення	ризик/новизна	конформність	традиції	доброзичливість
Значимість відмінностей у ступені вираженості цінностей серед патерналістів і самоорганізованих	0,000	0,010	0,013	0,001	0,554*	0,015	0,000	0,195*	0,297*	0,587*

* відмінності не значимі

Результати тесту свідчать, що між групами патерналістів та самостійних не існує розбіжностей щодо цінностей універсалізму і доброзичливості, а також традиції і конформізму. Щодо інших цінностей, то відмінності між досліджуваними групами мають високий рівень значимості. Ціннісні профілі патерналістів та самостійних суттєво відрізняються за ступенем відкритості до змін (ризик, новизна; самостійність), а також прийняттям цінності безпеки, яка має суттєве значення для патерналістів. Інші дві цінності, окрім безпеки, що входять у ціннісну орієнтацію «збереження» — конформність та традиції — однаковою мірою притаманні як патерналістам, так і самоорганізованим. Ці дві цінності є дуже близькими за своєю природою. Як зазначає Ш. Шварц, вони мають одну мету — підкорення індивіда соціальним очікуванням, при цьому конформність — це, найчастіше, підкорення конкретним особам у процесі соціальної взаємодії (батькам, учителям, начальству), а традиція — підкорення абстрактним об'єктам — релігійним і культурним звичаям, ідеям. І якщо підкорення традиції як загальнонаціональна цінність українського суспільства не викликає сумнівів, то відсутність відмінностей у схильності до конформності між патерналістами та самоорганізованими є доволі неочікуваною і потребує більш детального вивчення. Також варто наголосити, що непараметричний тест Манна-Уїтні є недостатньо потужним для врахування невеликих відмінностей, тому говорити про однозначну відсутність розбіжностей щодо зазначених цінностей не зовсім коректно.

Графік ціннісних профілів та результати тесту на значимість розбіжностей демонструють, що самоорганізовані, на відміну від патерналістів, переважно сприймають цінності ризику та новизни. Це означає, що представники цієї умовної групи прагнуть активності, різноманіття в житті, рішучі до змін та досягнення життєвих завдань. Патерналісти здебільшого відхиляють таку цінність, оскільки вона суперечить бажаній стабільності та безпеці.

Цікавою є ситуація із цінностями самоствердження. Патерналісти не приймають цінності гедонізму та багатства/влади, які, за термінологією Ш. Шварца, входять до ціннісної орієнтації самоствердження. Враховуючи, з одного боку, вплив матеріального чинника на рівень патерналістських установок, згадуваний вище, а з другого — неприйняття патерналістами цінності багатства, можна припустити, що для цієї групи має значення не багатство та розкіш, а «нормальний», у їхньому розумінні, рівень життя, який має забезпечити держава чи уряд.

Таким чином, гіпотеза підтвердилася частково, патерналісти відрізняються від самоорганізованих тим, що більше цінують безпеку та не приймають зміни та ризик, а також такі цінності самоствердження, як влада, багатство і гедонізм. Водночас цінності традиції та конформізм виявились однаково важливими для представників обох груп, що свідчить про високу значимість цих цінностей в українському суспільстві загалом.

Література:

1. Schwartz Sh. H. An overview of the Schwartz theory of basic values [Electronic resource] / Shalom H. Schwartz // Online reading of psychology and culture, 2012. — №2 (1). P.11. — Available at : <http://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1116&context=orpc>
2. Головаха Є. Здолавши патерналізм, через 15 років Україна стане самостійною європейською державою [Електронний ресурс] / Євген Головаха. — Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1294.html>
3. Сусак В. І. Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій : дис. ... канд. соціолог. наук : спец. 22.00.03 «Соціальна структура та соціальні відносини» / Сусак Віктор Іванович. — К., 2009. — 365 с.
4. Шангина Л. Патернализм продуцирует власть [Электронный ресурс] / Людмила Шангина. — Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1287.html>
5. Шихирев П. Н. Социальная установка / П. Н. Шихирев // Социальная психология: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов / Сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. — М.: Аспект Пресс, 2003. — С. 364–376.